

FREEDOM OF WORSHIP

Ook buiten de voordeur / Barbara Oomen

‘The freedom of every man to worship God in his own way – everywhere in the world’. Dat is de tweede vrijheid van Roosevelt, de tweede reden die hij in 1941 meegaf aan het Amerikaanse congres om steun te geven aan de oorlog. *Freedom of Worship* leest vrij vertaald als de Vrijheid van Verering. Ik weet natuurlijk weinig van u als lezer, maar voor mij persoonlijk is dit begrip bijna vervreemdend. Mijn grootouders waren wellicht missionarissen, mijn ouders baden nog aan tafel, maar wij draaien ons op zondagochtend in Middelburg gewoon nog een keer om op het moment dat de kerkklokken gaan beieren.

De vrijheid van verering. Het begrip doet mij denken aan een aantal momenten in mijn leven waarop ik geconfronteerd werd met het vertoon van een diep en rotsvast geloof. Het eerste moment was toen ik jaren geleden onderzoek deed in Zuid-Afrika en daar de paasviering van de zionist Christian Church in Moria meemaakte. Een miljoen mensen, voetbalvelden vol met bussen, extatisch gebed, duivelsuitdrijvingen tussen de cactussen in het rode zand van Sekhukhune. Nog weer een tijd daarvoor voerde ik gesprekken met journalisten in Egypte die maar niet konden bevatten dat ik niet geloofde. ‘Waarom leef je dan eigenlijk?’, vroegen zij. Een derde moment betreft de contacten die ik had met bevindelijk gereformeerden tijdens een onderzoek dat ik deed naar de vraag hoe er in SGP-kringen tegen de rechtszaak over politieke participatie van vrouwen aan werd gekeken (Oomen e.a., 2009). Ik ging met hoed op naar de Gereformeerde Gemeente in Middelburg, naar de reformatorische scholen, las *De Saambinder* en het *Gekrookte Riet* en verbaasde mij over het leven

in de laatste zuil, waar mensen hun leven inrichten naar de Bijbel, van kaft tot kaft. Net zoals ik laatst in Antwerpen van afstand een groep orthodoxe joden naar de synagoge zag lopen: bakkebaarden, keppel, twee zoontjes met diep-serieuze gezichten. Ook daar voelde ik die verwondering over deze godsverering – het leek bijna iets uit een andere tijd.

Toch is dat niet zo. Wereldwijd gelooft meer dan 84 procent van de bevolking (The Pew Forum, 2012). Verreweg het grootste deel van de wereldbevolking ontleent zin aan God, Allah, Jehova of een andere god. Het leven van kinderen op een Koranschool in Timboektoe draait om Allah. Voor katholieken in Brazilië is de bewierookte mis het hoogtepunt van de week. Een gemiddelde Amerikaan kan zich een bestaan zonder God niet goed voorstellen, net zoals een monnik in Tibet dat niet kan. Voor hen is ‘vereren’ verbonden met hun ‘zijn’, het vormt een wezenlijk onderdeel van hun identiteit.

De stelling die ik hier poneer is dan ook dat de godsdienstvrijheid, ook hier in Nederland, ook nu – of misschien wel juist hier en juist nu – vraagt dat wij ons actief inleven in wat het is om diep gelovig te zijn en zin te ontleen aan iets dat wij niet kunnen begrijpen. Om daar vervolgens naar te handelen, ook in de publieke ruimte.

Daarvoor is het nodig om eerst te kijken naar de geschiedenis van de godsdienstvrijheid als een fundamenteel recht en de plek van de godsdienstvrijheid in het internationale recht, om daarna te bezien hoe deze vrijheid heden ten dage vorm krijgt in Nederland.

De godsdienstvrijheid is vaak de moeder aller grondrechten genoemd, maar wordt steeds meer uit het publieke domein geweerd en achter de voordeur geduwd. Toch is het heel belangrijk dat niet alleen de overheid, maar wij allemaal de godsdienstvrijheid weer meer gaan koesteren, ook in de publieke ruimte. Kennis is daarbij een onmisbare bouwsteen.

De godsdienstvrijheid als mensenrecht

Eerst maar even terug in de geschiedenis. Utrecht viert in 2013 groots de Vrede van 1713, maar het was 134 jaar eerder, met de Unie van Utrecht in 1579, dat de gewetensvrijheid voor het eerst formeel werd vastgelegd. Holland en Zeeland mochten zich volgens de Unie ‘tpoint vande religie’ gedragen naar ‘haerluyden goedkeuren’ – hun eigen keuzes maken. Andere provincies mochten ook kiezen, maar de keuze moest wel bijdragen aan ‘conservatie van een yegelijk... syn goet ende gerechticheyt’, en in die zin rechten van alle inwoners respecteren. Wel gold dit ‘mits dat een yeder particulier in syn religie vry sal moogen blyven ende dat men nyemant ter cause vande religie sal mogen achterhaelen ofte ondersoeken’ – ieder individu zou godsdienstvrijheid kennen, en niemand zou vanwege zijn godsdienst opgepakt of onderzocht worden. Zo was er een bepaling met als strekking dat kloosterlingen ‘vryheyt ende liberteyt van religie ende oick van cleederen en habyt’ zouden hebben: dit omdat juist zij vaak om hun gewaad lastig waren gevallen (Groenveld 1979). Dit gedachtegoed bouwde voort op denkers als Erasmus, ‘de prins van de humanisten’, en werd in de 17e eeuw verder uitgewerkt door denkers als Spinoza. Tegen de tijd dat Roosevelt in 1941 Freedom of Worship noemde als een van de vier vrijheden was deze al vastgelegd in grondwetten over de hele wereld, waaronder de Nederlandse.

Godsdienstvrijheid is een breed begrip. Franklin Roosevelts vrouw Eleanor werd na de oorlog voorzitter van de commissie die de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM) zou opstellen. Veel van de betrokken onderhandelaars in Parijs vonden het belangrijk om juist de godsdienstvrijheid goed, expliciet en uitgebreid te beschermen. De ‘vrijheid van verering’ werd ‘geloofsvrijheid’.

De preambule van de Universele Verklaring geeft aan hoe het opzijschuiven en minachten van mensenrechten hebben geleid tot barbaarse handelingen die het geweten van de mens geweld aandeden. De preambule stelt vervolgens dat de verkondiging (!) van een wereld waarin de mensen vrijheid van meningsuiting en van geloof

zullen genieten, en vrijwaring van angst en gebrek zullen kennen, het hoogste ideaal van ieder mens zou moeten zijn.

Die geloofsvrijheid is uitgewerkt in artikel 18 van de UVRM dat spreekt over ‘Het recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst’. ‘De gedachten zijn vrij’, zoals het eeuwenoude protestlied²⁶ het stelt. Mensen mogen ook hun geweten volgen. En daarnaast hun godsdienst belijden.

Na veel Parijse discussies werd ook de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen opgenomen, de zogenaamde ‘apostasie’. Hierbij legt het artikel heel precies uit wat de godsdienstvrijheid inhoudt: het is de vrijheid om hetzij alleen, hetzij met anderen, zowel in het openbaar als in zijn particuliere leven, zijn godsdienst of overtuiging te belijden door het onderwijzen ervan, door de praktische toepassing, door eredienst en de inachtneming van de geboden en voorschriften.

Het is inzichtgevend om te bekijken hoe de Nederlandse delegatie in Parijs eind jaren veertig bijdroeg aan die onderhandelingen. Aan de ene kant deden de Nederlandse onderhandelaars, waaronder pater De Beaufort, Marga Klompé en Hilda Verwey-Jonker, heel veel moeite om God een plek te geven in de preambule.²⁷ Het was natuurlijk een kansloze operatie, want de communistische landen moesten zich ook vinden in de tekst. Tegelijkertijd hadden de Nederlandse ambtenaren veel moeite met de bepaling over het openbaar belijden van godsdienst, omdat in die tijd katholieke processies nog verboden waren. Iets dat later inderdaad in strijd met dit mensenrecht zou blijken. Nederlanders die het geloof zo sterk uit wilden dragen; de verzuiling: het geeft een blik in een andere tijd. Daarover later meer.

---

26 Van het lied ‘De Gedachten zijn vrij’ bestaan een aantal versies (De gedachten zijn vrij, wie raadt ze daarbinnen? Of: De gedachten zijn vrij, wie kan ze beletten). Het is gebaseerd op het ‘Die gedänken sind frei’ dat staat in de *Lieder der Brienzer Mädchen*, dat tussen 1810 en 1820 in Zwitserland gedrukt werd en naar overlevering werd gezongen in de concentratiekampen.

27 Rapporten van de vergaderingen over de UVRM, Parijs 1947 – 1948, m.m. 24 juni en 29 en 30 november 1948, VN documenten E/800.

De daadwerkelijke bescherming van de godsdienstvrijheid werd vooral uitgewerkt in het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) en het Internationaal Verdrag inzake Burgerlijke en Politieke Rechten. Het EVRM nam in artikel 9 niet alleen de formulering van de UVRM over, maar bepaalde ook heel expliciet onder welke omstandigheden het recht beperkt mag worden:

1. ‘Een ieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen, zowel in het openbaar als privé zijn godsdienst te belijden of overtuiging tot uitdrukking te brengen in erediensten, in onderricht, in praktische toepassing ervan en in het onderhouden van geboden en voorschriften.’
2. ‘De vrijheid zijn godsdienst te belijden of overtuiging tot uiting te brengen kan aan geen andere beperkingen worden onderworpen dan die die bij de wet zijn voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk zijn in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.’

De waarde en de reikwijdte van de godsdienstvrijheid werd door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) in de afgelopen decennia uitgewerkt aan de hand van een aantal concrete zaken. In de zaak Kokkikanis bijvoorbeeld stelde het Hof dat – in mijn vertaling – de godsdienstvrijheid een van de fundamenten van een democratische samenleving is:

‘De religieuze dimensie ervan is een vitaal onderdeel van de identiteit van gelovigen en hun visie op het leven, maar ook belangrijk voor atheïsten, agnosten, sceptici en mensen die het niets kan schelen.

Het pluralisme dat een wezenlijk onderdeel is van een democratische maatschappij, hard bevochten over de jaren, hangt ervan af'.²⁸

De overheid, dat blijkt ook uit andere uitspraken van het Hof, moet pluralisme borgen, bewerkstelligen dat verschillende groepen elkaar tolereren.²⁹ Vanwege dat pluralisme mocht Turkije bijvoorbeeld hoofddoeken aan de universiteit verbieden.³⁰ Ook mocht Noorwegen in een staatscurriculum een vak Christendom, Religie en Filosofie introduceren. Het Noors Humanistisch Verbond had daartegen geprotesteerd, en wilde dat kinderen helemaal geen godsdienst-onderwijs hoefden te volgen, maar het Hof vond de aandacht voor een combinatie van religies juist in lijn met wat nodig is om een open en inclusieve schoolcultuur te bewerkstelligen.³¹

Terug naar Nederland

In Nederland zie je eigenlijk een omgekeerde beweging. Wij hebben ons in de jaren zestig van de vorige eeuw met een grote ruk losgemaakt van het geloof. James Kennedy beschrijft het proces waarbij een verzuild Nederland – met in bijvoorbeeld de katholieke zuil een katholieke sportvereniging, de katholieke school, *de Volkskrant*, de KRO en de kerk – in een paar decennia veranderde in een grotendeels seculiere staat (1995). Natuurlijk zijn er allerlei tekenen dat het religieus besef in Nederland niet helemaal is verdwenen. Het EO/RKK-evenement *The Passion*, de *Mattheus Passion*: rond Pasen zien we allerlei voorbeelden van de behoefte aan verering en verwondering die in Nederland kennelijk heel dicht onder de oppervlakte ligt.

Tegelijkertijd zie je dat het belijden van godsdienst steeds meer iets is dat je achter de voordeur doet. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) spreekt in het rapport *Geloven in het*

---

28 EHRM 25 mei 1993, *Kokkinakis tegen Griekenland*.

29 EHRM 14 december 1999, *Serif tegen Griekenland*.

30 EHRM 10 november 2005, *Leyla Sahin tegen Turkije*.

31 EHRM 29 juni 2007, *Følgerø e.a. tegen Noorwegen*.

Publieke Domein in dat kader van een dubbele transformatie: niet alleen zijn er steeds minder gelovigen, maar ook is het geloof steeds minder zichtbaar in de openbare ruimte. Ik herinner mij hoe in het onderzoek onder gereformeerden vrouwen snel na de dienst hun hoed in de tas deden. Zij legden mij uit dat zij anders vaak uitgelachen werden op straat. Dit is in lijn met onderzoek naar discriminatie van godsdienstige minderheden in Nederland, en het recente boek van Martha Nussbaum over de nieuwe religieuze intolerantie.

Terug naar het recht

Dit alles vertaalt zich ook in het recht. De godsdienstvrijheid is in onze Grondwet neergelegd in artikel 6:

1. 'Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.'
2. 'De wet kan ter zake van de uitoefening van dit recht buiten gebouwen en besloten plaatsen regels stellen ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden.'

Een voorbeeld van een klassieke rechterlijke uitspraak over de bescherming van godsdienstvrijheid in Nederland is die over het Joods Lyceum Maimonides: mag een school een leerling van wie alleen de moeder bekeerd was, en die volgens de boeken niet geldt als halachisch, weigeren?³² Het antwoord is ja, net zoals gereformeerde scholen leerlingen mogen weigeren die geen rok dragen, of die thuis ongefilterd internet hebben.³³

---

32 Hoge Raad, 22 januari 1988.

33 Overigens staat dit wel ter discussie in het initiatiefwetsvoorstel over de acceptatieplicht van scholen.

Terwijl de godsdienstvrijheid historisch gezien dus een cruciale plaats heeft in het Nederlands bestel, wordt Nederland van een inclusieve staat steeds meer een neutrale, seculiere staat.³⁴ Het geloof verdwijnt, zoals premier Rutte jaren geleden al bepleitte, steeds meer achter de voordeur.³⁵

Een sleutelmoment hierbij was de aanneming van de Algemene Wet Gelijke Behandeling in 1993. Het recht op gelijke behandeling was in 1983 in de Grondwet opgenomen, en is – volgens veel gelovigen – uitgegroeid tot een supergrondrecht. Hoewel de juridische doctrine is dat alle grondrechten gelijkwaardig zijn, lijkt het recht op gelijke behandeling een *primus inter pares*. Het betreffende recht is in steen gebeiteld voor het parlement, vastgespijkerd aan de muur van menig raadszaal, heeft eigen bureaus en dus een eigen wet. Een van de grote vragen in het Kamerdebat over het wetsvoorstel was – nog steeds actueel – of gereformeerde scholen leerkrachten kunnen weigeren op grond van hun homoseksualiteit.³⁶ Ien Dales, die het wetsvoorstel verdedigde, was hiertegen, omdat volgens haar in heel veel kerken inmiddels was aanvaard dat geloven en homo-zijn samen konden gaan. Dit leidde in gereformeerde kringen tot opmerkingen over een ‘opgedrongen staatsideologie’. Kamerlid Van den Berg zei: ‘U concludeert daaruit een soort meerderheidsopvatting die nu kennelijk, naar het oordeel van de regering, rijp is om in de wet te worden vastgelegd’.³⁷ In een interview dat ik een paar jaar geleden met hem had, zei Bas van der Vlies dat hij dat als een dieptepunt had ervaren: zijn lezing van de Bijbel, waarin homoseksualiteit verboden was, werd in het Kamerdebat buiten de orde verklaard.

---

34 Zie onder andere Van der Burg (2009). *Het ideaal van de neutrale staat: Inclusieve, exclusieve en compenserende visies op godsdienst en cultuur*.

35 Huidig minister-president, en toenmalig VVD-leider M. Rutte stelde in 2008 ‘Wat voor geloof je hebt is iets voor jou achter de voordeur’ (Goslinga, H, ‘God en Allah horen achter de voordeur’, Trouw, 15 maart 2008).

36 Kamerbehandeling Algemene Wet Gelijke Behandeling, 11 februari 1993, TK 48, 3592.

37 Idem.

Juist door de Commissie Gelijke Behandeling is dan ook in de afgelopen decennia veel gezegd over de godsdienstvrijheid. Om maar een voorbeeld te noemen: mag een waterschap een strenggelovige brugbewaker een baan weigeren omdat hij niet op zondag wil werken? Daarbij maakte de Commissie gewag van verschuivende maatschappelijke denkbeelden, bijvoorbeeld over de vraag of bijzondere scholen een homoseksuele leraar mogen weigeren. Deze verschuiving lijkt symbool te staan voor een bredere beweging richting een seculiere staat, met religie veilig achter de voordeur. Ik noem een paar voorbeelden. De enkele-feitconstructie³⁸ is inmiddels op de schop. De zondagsluiting staat onder druk. Ritueel slachten is steeds meer aan regels gebonden. Een ambtenaar mag niet langer weigeren om een homohuwelijk te sluiten. Er is discussie over het ambtsgebed, onder andere in Zeeland, waar ik momenteel woon.

En in april 2013 werd zonder al teveel poespas het verbod op godslastering uit 1932 uit het Wetboek van Strafrecht geschrapt. Daarbij haalden indieners het debat uit de jaren dertig aan, waarbij kranten vol bewondering spraken over de ‘warme overtuiging en oprechte geloofsbezieling’, die ook bij andersdenkenden eerbied afdwong.³⁹ SGP-leider Van der Staaij probeerde wanhopig om de indieners van het voorstel tot afschaffing te laten inzien wat het voor gelovigen betekent om de naam van iemand die je ‘zo liefhebt; je vader en je moeder’ door het slijk gehaald zien worden’, dat zijn God zei ‘gebruik mijn naam heilig en met eerbied’. Kamerlid van Dam haalde in zijn reactie Orwell aan: ‘If liberty means anything at all, it means the right to tell people what they do not want to hear’. Al treinend door Zeeland probeerde ik mij voor te stellen wat de afschaffing van het vloekverbod, zoals dat daar heet, zou betekenen voor al die boeren die dit kennelijk zo belangrijk vinden dat zij het Zeeuws landschap

---

38 Die constructie hield in dat christelijke scholen nooit een docent mochten ontslaan om het ‘enkele feit’ dat hij homoseksueel geaard is, noch om het enkele feit dat hij met iemand van hetzelfde geslacht samenleeft.

39 Kamerbehandeling afschaffing godslastering, 20 maart en 16 april 2013.

ontsieren met oerlelijke borden met de tekst ‘Vloeken is aangeleerd, word geen naprater’.

Actieve belangstelling en het koesteren van pluralisme

Tijdens het debat over ritueel slachten zei een senator dat de meeste Nederlanders zich tegenwoordig beter in kunnen leven in het gevoelsleven van een kip, dan in dat van een gelovige. Ik vind dit zorgelijk. Mensenrechten gaan in essentie over het beschermen van minderheden. Over het accepteren, zelfs respecteren, van mensen die dingen geloven die ver van je eigen leefwereld vandaan liggen. Dat was moeilijk met de Unie van Utrecht in 1579, en dat is vandaag de dag nog steeds moeilijk. Martha Nussbaum bijvoorbeeld spreekt over nieuwe religieuze intolerantie als uitvloeisel van angst. Toch is het belangrijk om de wereld om ons heen te begrijpen. Juist de vrijheid van verering, voor velen zo ver van hun bed, vergt bescherming en verdient aandacht. Zoals ook het Europees Hof het ziet: het koesteren van godsdienstvrijheid is het koesteren van pluralisme. Juist ook buiten de voordeur, in de publieke ruimte, en juist ook waar het lastig is.

Literatuur

- CGB (2005). *Het verschil gemaakt. Evaluatie Awgb en werkzaamheden Cgb 1999–2004*. Utrecht, Commissie Gelijke Behandeling.
- Groenveld, S. & H.L.P. Leeuwenberg (1979). *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*. Den Haag, Martinus Nijhoff.
- Kennedy, J. (1995). *Nieuw Babylon in Aanbouw: Nederland in De Jaren Zestig*. Amsterdam & Meppel: Boom.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2005). *Nota Grondrechten in een Pluriforme Samenleving*. Den Haag.
- Nussbaum, M. (2012). *De Nieuwe religieuze intolerantie: Een uitweg uit de politiek van de angst*. Amsterdam, Ambo.
- Oomen, B. (2009). *Recht op Verschil*. Middelburg: Onderzoeksrapport Roosevelt Academy, http://www.vgs.nl/beheer/upload/Eindrapport_Recht_op_Verschil.pdf

- Sengers, E. (red.) (2005). *The Dutch and their gods: secularization and the transformation of religion in the Netherlands since 1950*. Hilversum, Verloren.
- The Pew Forum (2012). *The Global Religious Landscape: a Report on the Size and Distribution of the World's Major Religious Groups as of 2010*. Washington: The Pew Forum on Religion & Public Life.
- Van Bijsterveld, S. (1998). *Godsdienstvrijheid in Europees Perspectief*. Deventer, Tjeenk Willink.
- Van Bijsterveld, S. (1999). *Overheid en Godsdienst*. Nijmegen, Wolf Legal Publishers.
- Van de Donk, W.J.J., A.P. Donkers, et al. (2006). *Geloven in het Publieke Domein: verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam, WRR: Amsterdam University Press.
- Van der Burg, W. (2009). *Het ideaal van de neutrale staat: Inclusieve, exclusieve en compenserende visies op godsdienst en cultuur*. Den Haag, Boom Juridische Uitgevers.
- Van Ooijen, H.M.A.E. e.a. (2008). *Godsdienstvrijheid: afschaffen of beschermen?* Leiden, Stichting NJCM Boekerij.
- Vereniging Nederlandse Gemeenten & Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2009). *Tweeluik Religie en Publiek Domein*. Den Haag, VNG & MinBzK.
- Voogt, S.O. (1992). *Godsdienstvrijheid bedreigd? Een analyse van de Algemene Wet Gelijke Behandeling*. Nunspeet, Marnix v. St Aldegonde Stichting.
- Uitz, R. (2007). *Freedom of Religion*, Strasbourg, Council of Europe Publishing.